

Маркевич Оксана Валентинівна
Житомирський державний університет імені Івана Франка
м. Житомир

КАНЦЕЛЯРІЯ ВОЛИНСЬКОГО ГУБЕРНАТОРА ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ: СКЛАД, СТРУКТУРА, ПОВНОВАЖЕННЯ

Сучасна історична наука в Україні вдається до переосмислення сторінок минулого, з'ясовує маловідомі факти, до яких відноситься й наукова проблема формування державних органів влади в українських правобережних губерніях Російської імперії першої половини ХІХ століття. Запропоноване дослідження ставить за мету визначити функції, структуру та соціоетнічний склад чиновників Канцелярії волинського губернатора для того, щоб оцінити її роль у системі місцевих державних інституцій.

Одним з перших до вивчення місцевого бюрократичного апарату на основі формулярних списків чиновників вдався П. А. Зайончковський, який об'єктом свого дослідження визначив вищу губернську адміністрацію, її майновий та освітній рівні[6]. Його напрямком дослідження підхопила О. В. Морякова, яка створила соціологічні портрети чиновників п'ятнадцяти губерній Російської імперії миколаївського періоду. Авторка дійшла висновку, що серед місцевих державних установ канцелярія губернатора була найавторитетнішою, бо саме її обирали освічені дворяни для подальшого кар'єрного зростання [8, с.48].

Московська дослідниця Л. Ф. Писарькова визначила заходи верховної влади, спрямовані на покращення діяльності державних органів влади, механізми взаємодії центральних і місцевих установ через її бюрократизацію. Автор розглянула чисельний та соціальний склад державного апарату, умови служби, матеріальне забезпечення чиновників та канцелярських службовців кін. ХVІІ-ХVІІІ ст. [9].

Структура, функції, формування архіву Канцелярії київського генерал-губернатора, як механізму управління Правобережною Україною, висвітлено у монографії В. С. Шандри «Генерал-губернаторства в Україні: ХІХ – початок ХХ століття» [22]. Дослідниця визначила особливості генерал-губернаторської

форми влади, з'ясувала чинники розширення владних повноважень чиновників, які перебували у його розпорядженні. У науковій розвідці про чиновників з особливих доручень при Київському генерал-губернаторові, авторка довела високу їх кваліфікацію та спеціалізацію у зв'язку з виконанням специфічних обов'язків [23].

Джерельною базою даного дослідження стали законодавчі акти, вміщені в «Полном собрании законов Российской империи». В Книзі штатів опубліковано структуру та чисельний склад місцевих установ, схвалених верховною владою, а також розпорядження про призначення додаткових урядовців. Крім того використано архівні матеріали фонду Канцелярії волинського губернатора (Ф. 70) Державного архіву Житомирської області (далі - ДАЖО), які дають змогу поглиблено дослідити функції та завдання влади, чисельність чиновників та канцелярських службовців. У фонді Волинського губернського правління (Ф. 67) ДАЖО виявлено формулярні списки урядовців, оскільки дана установа здійснювала кадрові призначення на губернські посади. Проаналізовано звіти губернаторів про службу чиновників його канцелярії, а також звернення до генерал-губернатора про присвоєння чинів, нагород, які також дозволили зауважити мотивацію державної служби, останні зберігаються у Центральному державному історичному архіві України в м. Києві.

Тож управління губернією її начальник здійснював за допомогою канцелярії губернатора, яка поступово розросталась у чисельну адміністративну установу. Катерина II, коли формувала систему губернського управління, вважала, що губернатор управлятиме краєм через правління, а тому не передбачила запровадження канцелярії. Указом від 21 квітня 1803 року губернаторам для забезпечення збору інформації від центральних та повітових органів влади, зокрема складання різноманітних звітів дозволялося на свій розсуд призначати управляючого канцелярією та секретарів [10, №20 219, с.546]. Діловодство губернатора розширилось у зв'язку з обов'язком вирішувати справи Приказу громадської опіки, який, згідно схваленого штатного розпису від 19 липня 1804 року, не мав власної канцелярії [2, арк. 46].

Таким чином для виконання розпоряджень начальника губернії канцелярські службовці відправлялись туди з інших присутствених місць.

Канцелярія волинського губернатора мала тотожний з іншими губерніями принцип формування бюрократичної структури й діловодства. Відповідно до традицій російських державних установ вона складалась з двох категорій чиновників – управлінської та канцелярської [22, с.339]. В штатному розписі цієї установи неодноразово відбувалися зміни. Внаслідок прикордонного розташування, тісних економічних зв'язків з сусідніми державами у Канцелярію волинського губернатора надходила значна кількість документів іноземними мовами, а тому виникла потреба у кваліфікованих перекладачах. 1814 року до її складу було зараховано штатного чиновника для провадження іноземного листування [11, №2021, с. 530]. Для своєчасного подання звіту про збір податків і недоїмок, складання кошторисів вартості на продовольчі товари; для контролю за виконанням земських зборів у канцелярію понад штат відправлялися бухгалтер, помічник бухгалтера, молодший писар, на утримання яких виділялась 3 600 рублів [12, №3009, с. 509].

Для забезпечення листування губернатора з іншими місцевими установами призначалися додаткові службовці. Указом Сенату від 8 березня 1817 року у канцелярію начальника Волинської губернії дозволялося відправляти канцеляристів з інших присутствених місць. Губернатор В. К. Гіжицький вимагав, щоб призначені службовці найширше знали порядок ведення справ, мали охайний почерк, сумлінно виконували службові обов'язки. Начальник краю доручав їм з'ясування адміністративних питань, вимагав вчасно звітувати про виконання губернаторських розпоряджень. Натомість ці службовці, за твердженням губернатора, не могли виконати згаданих доручень, ледь справлялись зі звичайним переписуванням паперів. Повітові місця повсякчас повідомляли про нестачу кваліфікованих кадрів, а від таких відряджень у них самих збільшувалась кількість нез'ясованих справ. За розпорядженням міністра поліції С. К. В'язмітінова замість канцелярських службовців присутствені місця сплачували кошти на утримання Канцелярії волинського губернатора [14, с.

286-287]. Головний суд виділяв 500 руб., повітові – по 300 руб., магістрати: Житомирський, Кременецький, Новоград-Волинський – по 1 000 руб., Овручський – 400 руб., Луцький, Володимирський – по 550 руб., Ковельський – 500 руб., Дубенський – 400 руб. асигнаціями [2, арк. 46]. Зібрана сума витрачалась на утримання збільшеного складу чиновників та канцелярських службовців Канцелярії волинського губернатора, його ефективність, видачу чиновникам службових винагород. В. К. Гіжицький на важливі посади призначав, переважно, місцевих вихідців. Таким чином підбір чиновників залежали не лише від здібностей, а й від політики начальника губернії, якому ті безпосередньо підпорядковувались.

Державне фінансування Канцелярії волинського губернатора не задовольняло владу і потребувало постійного удосконалення. Згідно імператорського указу від 12 лютого 1825 року на жалування чиновникам та забезпечення канцелярськими матеріалами кошти виділялись з губернського правління [16, арк. 65 зв.]. Виняток було зроблено для експедиції земських повинностей, фінансування якої здійснювалось за рахунок повітових казначейств. Останні відправляли 3 600 рублів із сум земських зборів [16, арк. 78-78 зв.]. Указом від 6 листопада 1828 року на утримання канцелярії губернатора додатково виділялось десять тисяч рублів [11, №2 412, с. 981].

Конфіскація маєтків, проведення слідства над учасниками польського Листопадового повстання 1830 року, виконання інших термінових заходів змусили розширити склад та структуру Канцелярії волинського губернатора. У 1832 році вона складалась з восьми експедицій: розпорядчої, іноземної, секретної або поліцейської, господарської, міської, земських повинностей, кримінальної, судової або казенної. Натомість згідно схваленого штатного розпису для канцелярій губернаторів Російської імперії вони мали містити лише секретаря, чиновника для іноземної кореспонденції, перекладача, бухгалтера, двох помічників бухгалтера та двох писців, на утримання яких виділялося 5 380 руб. До канцелярії начальника Волинської губернії замість 8 входило 33 чиновника та канцелярських службовців, а їх фінансування

обходилося державній скарбниці у 18 тис. руб. Розширення її структури відбувалось за рахунок коштів губернського правління та зборів земських повинностей [17, арк. 64 зв.]. Новопризначений генерал-губернатор В. В. Левашов визнав недопустимим такий спосіб фінансування, а тому видав розпорядження про скорочення кількості експедицій до трьох: іноземної, земських повинностей та кримінальної [16, арк. 70]. Дане нововведення не набуло чинності внаслідок додаткових повноважень волинського губернатора з'ясувати значну кількість справ у зв'язку з польським повстанням.

У розпорядчій частині зосереджувалося провадження справ, що стосувалися кадрових переміщень чиновників, стимулювання їх служби. Здійснювався нагляд за розквартируванням військ, виконанням рекрутського статуту. Службовці цієї частини відповідали за відкриття та функціонування провіантських магазинів, збирали довідкові відомості про ціни на товари, що було важливим для забезпечення військових частин.

Таємна експедиція (її ще називали поліцейською) канцелярії губернатора здійснювала аналіз іноземної кореспонденції, збирала інформацію про осіб, які підлягали поліцейському нагляду, займалась видачею довідок про непричетність до повстання. Там документувались справи державної таємниці: про конфісковані фальшиві асигнації, монети, видавництво і поширення заборонених газет [18, арк. 48-48 зв.].

Діяльність іноземної експедиції полягала у складанні недільних, місячних звітів про осіб, що перетинали кордон, які відправлялись особисто імператору. В ній зосереджувались документи про видачу іноземцям паспортів та білетів на перебування в межах імперії. Щороку ця експедиція цензурувала близько 30 тисяч іноземних книг, стежила за їх поширенням, відстежувала ті з них, які верховна влада вважала «шкідливими» для суспільної свідомості [18, арк. 49-49 зв.].

Справи про нагляд за міськими прибутками та видатками, облаштування міст, контроль за діяльністю квартирної комісії та розподіл земських повинностей документувались в експедиції *земських повинностей*.

Кримінальна – вела діловодство, що стосувалося вироків кримінальної палати – з такими обов'язково ознайомлювали губернатора та повітових суддів, листування у справах арештантів – забезпечення їх одягом, провіантом тощо. *Казенна* – з'ясовувала справи, пов'язані з фінансовим інтересом держави, а особливо контролювала умови оренди польських маєтків після повстання [16, арк. 78-80].

Для узгодження та уніфікації штатних розписів канцелярій губернаторів Російської імперії, а також для ревізії державних коштів указом сенату від 29 травня 1836 року вони розподілялись на три категорії з різною структурою та способом фінансування. Канцелярія начальника Волинської губернії входила до першої. Крім неї було віднесено Московську, Курляндську, Лифляндську, Віленську, Подільську губернії. Категорія цих установ складалася з правителя канцелярії, двох старших та двох молодших помічників, реєстратора, чиновника для іноземного листування та двох чиновників з особливих доручень. Начальнику губернії надавалося право призначати у разі необхідності позаштатних писарів, на фінансування яких виділялося додатково 3 000 руб. [3, арк. 198, 205]. Розпорядженням, виданим того ж 1836 року, дозволялося розширити Канцелярію волинського губернатора до 20 чиновників та канцеляристів. Після цього вона скоротилася і діяла у складі п'яти частин: таємної, іноземної, поліцейської, судової та господарської [18, арк. 49-53].

Канцелярія начальника Волинської губернії впродовж першої половини XIX століття залишалась гнучкою за структурним складом установою і чисельно збільшувалась у разі місцевої необхідності. Зокрема, під час набуття чинності інвентарів 1848 року було відкрито інвентарну частину [1, с.195]. Таким чином верховна влада дозволила збільшення чисельного складу Канцелярії волинського губернатора у зв'язку з додатковими обов'язками її начальника.

У системі місцевого управління важливу роль відводили чиновникам з особливих доручень, функціональні обов'язки яких пояснювались самою їх назвою. Вперше, як структурна частина губернського апарату, вони

призначались указом від 31 травня 1827 року [13, №1139, с. 475]. Йшлося про законодавче урегулювання давно розповсюдженого механізму управління – використання чиновників для з'ясування конкретних завдань. Указом імператора у губерніях, які не підпорядковувались генерал-губернаторам та військовим губернаторам відправлялось по два чиновника з особливих доручень та по одному у ті, де перебував царський намісник, з жалуванням 1000 руб. Для виконання таких обов'язків у разі необхідності використовувались штаб-офіцери внутрішньої сторожі. До складу Канцелярії волинського губернатора було призначено два чиновника з особливих доручень. Начальник губернії широко використовував їх для збору інформації шляхом ревізії діяльності установ, розслідування таємних справ, зокрема про зловживання посадових осіб, політичного огляду та виявлення природних ресурсів місцевості [23, с. 156-158].

У зв'язку зі складною політичною ситуацією в регіоні, зростанням справ, що потребували додаткового розслідування та для налагодження стабільності після повстання, 1832 року вийшло розпорядження про тимчасове призначення ще двох чиновників з особливих доручень. Таким чином на службі у волинського губернатора перебувало чотири таких посадовці, які отримували жалування, кожен – по 1 000 руб. [17, арк. 64-64 зв.].

Схваленим штатним розписом від 29 травня 1836 року число чиновників з особливих доручень знову скоротилася до двох, що аргументувалося відновленням політичної стабільності в регіоні. Натомість волинський губернатор надіслав прохання до верховної влади про призначення ще одного такого урядовця у зв'язку зі збільшення кількості таємних справ, зокрема, для нагляду за місцевими жителями. Виконання цих завдань потребувало чиновників надійних та розсудливих. Губернатор особисто рекомендував на цю посаду старшого помічника управляючого його канцелярією. Одним з аргументів генерал-майора Маслова було те, що у Подільську губернію було призначено три таких посадовця. Губернатор спирався на чиновників з особливих доручень для нагляду за діями виборних судів у повітах, виявлення

службових зловживань, нагляду за діяльністю євреїв, в тому числі проведенням ними таємних зібрань [19, арк. 1-4]. Незначна чисельність чиновників з особливих доручень при губернаторові, виконання ними великої кількості завдань та часта зміна очільників краю вказують на відсутність чіткої спеціалізації, яка існувала при чиновниках генерал-губернатора [22, с. 341].

Ефективність діяльності місцевих органів влади, в тому числі Канцелярії волинського губернатора, залежала від способів формування їх кадрового складу. Після присвоєння цих територій Російською імперією чиновники та канцелярські службовці призначалися з числа вихідців з внутрішніх губерній, які отримували пристойне заохочення – третину річного жалування. Вагомим стимулом була також можливість орендувати маєток та родючі землі на пільгових умовах [5, арк. 5-6]. «Перша хвиля» російських посадовців, що прибули на територію Волинської губернії у 1793-1794 рр. зумовлювалася встановленням влади російського імператора. У формулярних списках чиновників вказувалось, що вони поступали у розпорядження волинського губернатора В. С. Шереметьєва для відкриття губернії, розбирання документації справ річпосполитського періоду. Це були, переважно, вихідці Катеринославської, Тульської, Калужської губерній. Траплялися випадки, коли чиновники прибували на службу за вимогою генерал-губернатора. Родина Федоровських прибула за розпорядженням Т. І. Тутолміна з Тверського намісництва, яке той ще недавно очолював (впродовж 1777-1783 рр.). Посаду отримав навіть тринадцятирічний Аполлон Олексійович Федоровський, що був нагороджений чином колежського регістратора (нижній обер-офіцерський чин) [4, арк. 5-7 зв.].

Частину посад Канцелярії губернатора займали місцеві дворяни римо-католицького віросповідання. Це були, переважно, безземельні шляхтичі, які могли отримати маєтки за службу російському імператору. Залучення їх мало важливе політичне значення і вказувало на бажання влади порозумітися з місцевою елітою, а одним із стимулів була система винагород. Прикладом цього служить чиновницька кар'єра волинського віце-губернатора, поляка

П. М. Грохольського, який у 1795 році отримав маєток арештованого за участь у Костюшківському повстанні поміщика Яна Оскерки [7, с.219].

До польського Листопадового повстання 1830 року чисельність вихідців з внутрішніх губерній серед посадовців не була високою. Одна з причин – обіймання посади губернатора, віце-губернатора поляками – вихідцями з місцевих дворян, які оточували себе одноконфесійними чиновниками. Труднощі під час виконання посадових обов'язків, використання польської мови у діловодстві та побуті «відлякувало» від служби «корінних росіян». Канцелярія волинського губернатора за етнічним складом чиновників не стала повністю російською, хоча відмітимо, що частка урядовців – вихідців з внутрішніх губерній тут була найвищою, у порівнянні з іншими місцевими установами (Див. Таб. 1.).

«Друга хвиля» російських чиновників у Волинську губернію прибула після придушення польського Листопадового повстання. Цьому сприяли значна система винагород, а також можливість зайняти вигідні виборні посади у зв'язку з обмеженнями для поляків, як і можливість стати власниками чи орендарями конфіскованих польських маєтків. Вихідці з внутрішніх губерній намагалися потрапити на службу у Канцелярії губернатора, яка була своєрідним трампліном для заняття вигідніших посад у казенній палаті, місцевих судах. Поляки також вступали на службу, щоб не стояти осторонь від вирішення важливих місцевих питань. На основі формулярних списків проаналізуємо етнічний склад посадовців Канцелярії волинського губернатора та зосередимо увагу на тому, які зміни відбулися у їхньому складі після Листопадового повстання?

Внаслідок аналізу 49 формулярних списків чиновників, а також канцелярських службовців, які перебуваючи на службі під керівництвом волинського губернатора, отримали обер-офіцерський чин. З них у восьми осіб не вказано віросповідання, яке у першій половині XIX століття було ознакою етнічної приналежності, тож до розрахунку було взято сорок один посадовець Таб. 1 [15].

Таблиця 1

Етнічний склад чиновників Канцелярії волинського губернатора

Етнічний склад	Римо-католики (місцеві жителі)		Православні (вихідці з внутрішніх губерній)	
	чисельність	%	чисельність	%
Період				
1796-1855	22	54%	19	46%
1796-1830 (до Листопадового повстання)	8	44%	10	56%
1831-1855 (Після Листопадового повстання)	14	61%	9	39%

Як видно з даних укладеної таблиці, серед чиновників Канцелярії волинського губернатора 19 осіб сповідували православ'я (46%) та 22 – католицизм (54%). Таким чином у загальному розрахунку переважали чиновники-поляки. Розглянемо отримані результати в динаміці, граничною межею яких стане польське повстання 1830 року. З часу утворення Волинської губернії і до листопадових подій росіяни переважали і складали 56%, поляки – 44%, а після 1830 року чисельність останніх збільшилась до 61%. Причинами цього були чисельне збільшення складу Канцелярії волинського губернатора, створення додаткових місць, а також можливість отримати посади у новостворених установах. Волинський губернатор після Листопадового повстання очолив комісію для конфіскації маєтків повстанців, Волинську ліквідаційну комісію, до яких чиновників призначали з його канцелярії. Служба у них була не стільки важливою, як добре винагороджувалась, а тому цікавила молодих поляків. Секретар та бухгалтер Ліквідаційної комісії отримували жалування у розмірі 1200 рублів, столоначальник – 600 руб., а копіст першої категорії – 400 руб. Канцеляристи губернської слідчої комісії за складання поіменних списків повстанців були нагороджені третиною річного жалування [20, арк. 508]. У 1838 року чиновники Ліквідаційної комісії, як винагороду,

отримали річне жалуванням [21, арк. 6 зв.-9]. Способи стимулювати діяльність були різноманітними: службова кар'єра, можливість в подальшому отримати вигідну посаду, цінні подарунки. Верховна влада запроваджувала такі заходи з метою зменшення хабарництва, оскільки діяльність цих чиновників пов'язувалась з політичним та фінансовим інтересом імперії.

Соціальний склад чиновників Канцелярії начальника Волинської губернії не був строкатим. Дворяни становили 89%, двоє чиновників були призначені з дітей священнослужителів, один – з купців та двоє – з обер-офіцерських дітей. Загальне майнове становище було високим – чверть чиновників Канцелярії губернатора мали власні маєтки з кріпосними селянами, кам'яні та дерев'яні будинки в Житомирі. Їх освітній рівень задовольняв тогочасні вимоги до місцевої бюрократії: 57% особового складу посадовців здобули освіту у навчальних закладах, з них третина – у гімназіях та повітових училищах, духовній семінарії Волинської губернії і лише один до служби в Канцелярії перебував на військовій. Таким чином важливою умовою вступу на службу у канцелярію начальника губернії були професійні вміння, здобуті на попередній службі, освіта. Канцелярія волинського губернатора відзначалася надзвичайно молодим складом чиновників. На службі віком 18-30 р. перебувало 87%, 30-40 р. – 7%, а також 40-50 р. – 6% від його особового складу.

Підведемо підсумки. Ефективність діяльності місцевої влади Російської імперії значною мірою залежав від формування губернського апарату, в основу якого брався функціональний принцип. На приєднаних територіях з відмінним соціальним складом, традиціями державотворення та формою правління це питання набувало особливого значення, оскільки напряму забезпечувало державні інтереси імперії. Верховна влада вдавалась до урізноманітнення механізмів управління, що проявлялося у формуванні кадрового складу Канцелярії волинського губернатора. Ця адміністративна установа була ефективним органом проведення державної політики, а тому склад чиновників та канцелярських службовців був чисельнішим, ніж у решти російських губерній. Призначення додаткових урядовців регламентувалось спеціальними

указами і мотивувалося розширенням функціональних обов'язків начальника краю. Політика зросійщення позначилась на формуванні кадрового складу Канцелярії волинського губернатора. Місцеві губернатори під час призначення віддавали перевагу вихідцям з внутрішніх губерній. Тим не менше без залучення місцевої еліти заповнити вакантні посади було неможливо, а тому на більшу частину з них було зараховано етнічних поляків. Для створення додаткових важелів управління та мотивації їх діяльності було запроваджено систему щедрих грошових винагород, цінних подарунків, існували можливості отримати позачерговий чин, набути землю та вигідну посаду у новостворених комісіях.

Список використаної літератури та джерел

1. Бармак М. В. Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кін. ХУІІІ – пер. Пол. ХІХ ст.) / М. В. Бармак. – Тернопіль: Видавництво Астон 2007. – 512 с.
2. Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО), Ф. 9, оп.1(дод.), спр.37.
3. ДАЖО, Ф. 70, оп. 1, спр. 31.
4. ДАЖО, Ф. 16, оп. 4, спр. 16.
5. ДАЖО, Ф. 16, оп. 4, спр. 15.
6. Зайончковський П. А. Правительственный аппарат самодержавной России ХІХ века / П. А. Зайончковський – М., 1978. – 224 с.
7. Материалы для истории Подольской губернии (1792-1796), Каменец-Подольский, 1885, Вып. 1. – 318 с.
8. Морякова О. В. Система местного управления России при Николае І. – М.: Изд-во Моск. Ун-та, 1998. – 272 с.
9. Писарькова Л. Ф. Государственное управление в России с конца ХVІІ до конца ХVІІІ века: Эволюция бюрократической системы. – Москва: Российская политическая энциклопедия (РОСПЕН), 2007. – 743 с.

10. Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ). – Собр.1., СПб., 1830, Т. 27: 1802-1803.
11. ПСЗ– Собр. 2., СПб., 1830, Т.3. – Отд.1: 1828.
12. ПСЗ– Собр. 2., СПб., 1830, Т.4. – Отд.1: 1829.
13. ПСЗ– Собр. 2., СПб., 1830, Т.2. – Отд.1: 1827.
14. Середонин С. М. Исторический обзор деятельности комитета министров. Комитет министров в царствование Императора Александра I (1802 г. Сентября 8 – 1825 г. Ноября 19). Изд. Канцелярии комитета министров. Т. 1., СПб. – 1902. – 607 с.
15. Формулярні списки чиновників: ДАЖО, Ф.16, оп. 4, спр. 15, 16; оп. 1, спр.81; Ф. 10, оп. 1, спр. 36; Ф.58, оп. 1, спр.1534, 446, 527; Ф. 17, оп. 1, спр. 290, 345, 342, 310; Ф. 118, оп. 2 (дод.), спр. 229; Ф.67, оп. 1 (дод.), спр.29. Центральний державний історичний архів України у м. Київ (ЦДАК України), ф.442, оп.1, спр.1325, 3023, 2417, 2738, 2331, 1475, 3023, 1475; оп. 297, спр. 85.
16. ЦДАК України, ф.442, оп.1, спр.1364.
17. ЦДАК України, ф.442, оп.1, спр.1195.
18. ЦДАК України, ф.442, оп.1, спр.2130.
19. ЦДАК України, ф.442, оп.1, спр.2331.
20. ЦДАК України, ф.442, оп.1, спр.3023.
21. ЦДАК України, ф.442, оп.1, спр.2738.
22. Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні: ХІХ – початок ХХ століття / В. С. Шандра. – К.: НАН України І-н історії України, 2005. – 427 с.
23. Шандра В. С. Чиновник з особливих доручень при Київському генерал-губернаторові: соціологічний портрет / В. С. Шандра // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – Вип. ХІІІ. – К., 2007. – С.156-176.